

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ (ΑΡΘΡΟ 5Α ΠΑΡ. 2 Σ.)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στη μελέτη επιδιώκεται μια σύγχρονη ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 5Α του Συντάγματος κατά το οποίο καθιερώνεται το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Κεντρικό άξονα αποτελεί η αναζήτηση της πρακτικής σημασίας της διάταξης, λαμβανομένης υπόψη της τεχνολογικής εξέλιξης που παρατηρείται από την αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001 μέχρι σήμερα. Η συγγραφέας εστιάζει για τον σκοπό αυτό στο δικαίωμα πρόσβασης σε ψηφιακές υπηρεσίες και λογισμικό με χαρακτηριστικά δημόσιας, στην ερμηνευτική ανάδειξη ειδικών ατομικών (ψηφιακών) δικαιωμάτων για τη διεκδίκηση προστασίας σε σχέση με όλες τις εκδηλώσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας που συνδέονται με τη χρήση ψηφιακών τεχνολογιών, καθώς στην παρέμβαση του κράτους για την αντιμετώπιση κινδύνων ψηφιακής φτώχειας.

Αικατερίνη Ν. Ηλιάδου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

ABSTRACT

The present paper seeks to adopt a contemporary interpretative approach to article 5A of the Constitution, which establishes the right to participate in the Information Society. The central focus of this study is to ascertain the practical meaning of the provision, whilst taking into account the technological development that has

---

Η μελέτη αποτελεί προδημοσίευση της συμβολής μου στο Liber Amicorum της Ομ. Καθηγήτριας Ισμήνης Κριάρη

been observed since the Constitution was revised in 2001 until the present day. To this end, the author places particular emphasis on the right of access to digital services and software that exhibits characteristics of public services. Additionally, the paper explores the interpretative emergence of specific individual (digital) rights that are designed to claim protection in relation to all manifestations of human activity connected with the use of digital technologies. Furthermore, it delves into the intervention of the state to address the risks of digital poverty.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 2001, στην αυγή του 21ου αιώνα, ο Έλληνας νομοθέτης προέβη σε καινοτόμες επιλογές στο πλαίσιο της αναθεώρησης του Συντάγματος του 1975, εμπλουτίζοντας σημαντικά τον ήδη υφιστάμενο, εκτενή κατάλογο θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, μεταξύ άλλων, με την αναθεώρηση 2001 θεσπίστηκε το νέο άρθρο 5Α Σ., με το οποίο ρυθμίζονται διαστάσεις της σχέσης δικαίου και πληροφορίας, τυποποιώντας για τον σκοπό αυτό ειδικά «ψηφιακά» θεμελιώδη δικαιώματα¹.

Κατ' αρχάς, με την παράγραφο 1 του νέου άρθρου 5Α ενσωματώθηκε ρητά στο Σύνταγμα το «δικαίωμα στην πληροφόρηση», το οποίο έχει αναμφισβήτητη πρακτική σημασία ιδίως για το πεδίο του Δημοσίου Δικαίου, καθώς συνδέεται άρρηκτα με το δικαίωμα πρόσβασης στα διοικητικά έγγραφα (βλ. άρθρο 10 παρ. 3 Σ. σε συνδυασμό με το άρθρο 5 ΚΔΔιαδ) και με την αρχή της φανεράς δράσης της διοίκησης². Υπενθυμίζεται πάντως ότι μέχρι τη ρητή ενσωμάτωσή του στον κατάλογο των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ελληνικού Συντάγματος, γινόταν δεκτό ότι το δικαίωμα στην πληροφόρηση προστατεύεται με βάση ήδη υφιστάμενους συνταγματικούς κανόνες³, όπως ιδίως το γενικό δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.), σε συνδυασμό με ειδικά ατομικά δικαιώματα, όπως η ελευθερία του Τύπου (άρθρο 14 παρ. 1 Σ.), κατά την οποία προστατεύεται εξίσου η ελευθερία της γνώμης και της έκφρασης, καθώς και το άρθρο 19 Σ., και σε συστηματική σχέση περαιτέρω με αυξημένης τυπικής ισχύος κανόνες του διεθνούς δικαίου για την προστασία του δικαιώματος πρόσβασης στην πληροφόρηση και την ελευθερία της έκφρασης, όπως ιδίως το άρθρο 2 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ν. 2462/1997, Α' 25) και το άρθρο 10 παρ. 1 ΕΣΔΑ⁴.

Η βασική καινοτομία της αναθεώρησης στο σημείο αυτό εντοπίζεται έτσι στην παράγραφο 2 του άρθρου 5Α Σ., με την οποία κατοχυρώθηκε ρητώς το «δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία

¹ Ε. Βενιζέλος, *Το Αναθεωρητικό Κεκτημένο – Το συνταγματικό φαινόμενο στον 21ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001*, 2002, σελ. 157 επ.· Idem, *Σύνταγμα και νέες τεχνολογίες*, ΔΙΤΕ 2020, σελ. 542 επ.

² Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 5Α», σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, σελ. 140.

³ Ibidem, σελ. 137.

⁴ Κ. Στρατηλάτης, σε: Ι. Σαρμάς/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος, *ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2021, σελ. 584 επ.· Μ. Μαργαρίτης, *Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)*, 2019, σελ. 366 επ.

της Πληροφορίας»: «Καθένας έχει δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Η διευκόλυνση της πρόσβασης στις πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά, καθώς και της παραγωγής, ανταλλαγής και διάδοσής τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους, τηρουμένων πάντοτε των εγγυήσεων των άρθρων 9, 9Α και 19». Η ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας στο κείμενο του Συντάγματος εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να είναι αρκετά πρωτότυπη σε διεθνές επίπεδο και κεντρίζει το επιστημονικό ενδιαφέρον, καθώς μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την αναγνώριση επιμέρους ειδικών ψηφιακών θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως είναι για παράδειγμα ένα «δικαίωμα πρόσβασης στο διαδίκτυο» κ.ά.⁵

Ήδη κατά τη συζήτηση στο πλαίσιο των εργασιών της Αναθεωρητικής Βουλής διατυπώθηκε έντονα σκεπτικισμός ως προς την αναγκαιότητα ή τη χρησιμότητα της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 5Α Σ.⁶ Αλλά και στον επιστημονικό διάλογο διατυπώθηκε αμφισβήτηση για την πρακτική αξία της νέας διάταξης, καθώς υποστηρίχθηκε ότι παρόμοιες συνταγματικές διατάξεις, μεταξύ άλλων και λόγω της χρήσης μη καθιερωμένων ή ακόμη και «αδόκιμων» όρων, όπως αξιολογήθηκε ότι είναι ο όρος «Κοινωνία της Πληροφορίας», αφενός ενέχουν σημαντική κανονιστική ασάφεια και αφετέρου είναι μάλλον περιττές καθώς δεν προσθέτουν κάτι στο ήδη ισχύον νομικό πλαίσιο⁷. Δεν είναι τυχαίο έτσι ότι κλασικά εγχειρίδια ανάλυσης της θεωρίας και πράξης των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν περιλαμβάνουν εκτενή ανάλυση της παραγράφου 2 του άρθρου 5Α Σ.

Σύμφωνα με λιγότερο κριτικές προσεγγίσεις, στις διατάξεις του άρθρου 5Α Σ. αποτυπώνεται η προσπάθεια του αναθεωρητικού νομοθέτη να ρυθμίσει με ειδικούς συνταγματικούς κανόνες τις νέες δυνατότητες και ευκαιρίες που ανακύπτουν σχετικά με την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και την ελευθερία της έκφρασης, «αγκαλιάζοντας» την ψηφιακή εποχή και αποσαφηνίζοντας ταυτόχρονα τα όρια που πρέπει να εφαρμόζονται⁸. Υπενθυμίζεται άλλωστε ότι για τον καθορισμό των δυνατοτήτων περιορισμού του δικαιώματος, η διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 5Α Σ. περιλαμβάνει ρητή αναφορά στα «αντίβαρα» του δικαιώματος πρόσβασης σε

⁵ Χ. Ανθόπουλος, *Το Δικαίωμα Πρόσβασης στο Διαδίκτυο*, διαθέσιμο στο [link](#).

⁶ Βλ. την άποψη Π. Παυλόπουλου κατά τη συζήτηση στο Κοινοβούλιο: «Οι περισσότερες αντιρρήσεις μου, επαναλαμβάνω, είναι στην παράγραφο 2 του άρθρου 5α' όπου εκεί ο εισηγητής της Πλειοψηφίας έχει θέσει τον όρο "κοινωνία της πληροφορίας". Νομίζω ότι, όταν λέει ότι "καθένας έχει δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας", πρόκειται για μια διάταξη γενικότατη και αόριστη. Στην ουσία είναι μια προεξαγγελτική παράθεση και τίποτα παραπάνω. Δεν προσθέτει τίποτα. Είναι ωραία σαν φράση, αλλά νομικά δεν προσθέτει απολύτως τίποτα. Και επειδή φοβάμαι πια τις αόριστες έννοιες στο Σύνταγμα, νομίζω ότι δεν έχουμε να κερδίσουμε τίποτα από μια έννοια η οποία κενολογεί απλώς, χωρίς να προσθέτει τίποτα. Θα πρότεινα στον κύριο εισηγητή της Πλειοψηφίας, η παράγραφος 2 να γίνει ως εξής: "Η διευκόλυνση της πρόσβασης σε πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά, καθώς και της παραγωγής ανταλλαγής και διάδοσής τους, αποτελεί υποχρέωση του κράτους, τηρουμένων πάντοτε των εγγυήσεων των άρθρων 9, 9α' και 19". Διερωτώμαι αν έχουμε την παράγραφο 1 και την παράγραφο 2 έτσι, τι προσθέτουμε περισσότερο με το να βάλουμε την έννοια της "κοινωνίας της πληροφορίας", η οποία, όπως τόνισα, περισσότερα προβλήματα θα μας δημιουργήσει, παρά θα μας επιλύσει άλλα». Πρακτικά συνεδριάσεων Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής, Συνεδρίαση 24.01.2001, σελ. 97, διαθέσιμο στο [link](#).

⁷ Βλ. Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα*, 2012, σελ. 443 επ., όπου αναφέρεται ότι οι όροι που χρησιμοποιούνται στην διάταξη αποτελούν «αδόκιμο νεολογισμό».

⁸ Ξ. Κοντιάδης, *Ο Νέος Συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθεώρηση του 2001*, 2002, σελ. 198· Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 5Α», ό.π., σελ. 137· Τ. Βιδάλης/Α. Τάκης, «Συνταγματική πρόσληψη των τεχνολογικών εξελίξεων και "νέα" δικαιώματα», σε: Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Πέντε χρόνια μετά την συνταγματική αναθεώρηση*, Τόμος Α', 2006, σελ. 273 επ.

ηλεκτρονικά διακινούμενες πληροφορίες, καθώς γίνεται ρητώς παραπομπή στο άρθρο 9 Σ., κατά το οποίο ρυθμίζεται η προστασία της ιδιωτικής ζωής, στο (νέο) άρθρο 9Α Σ. για την προστασία των προσωπικών δεδομένων και στο άρθρο 19 για την προστασία του απορρήτου της επικοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, έχει υποστηριχθεί ότι, ακόμη και αν το άρθρο 5Α Σ. δεν εγγυάται «κυριολεκτικώς νέα» δικαιώματα, η ειδική αξία του δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, λαμβάνοντας υπόψη την αυξημένη σημασία της ροής πληροφοριών στη σύγχρονη εποχή⁹.

Σήμερα, είκοσι χρόνια μετά την αναθεώρηση του 2001, το άρθρο 5Α Σ. αναφέρεται στη διεθνή βιβλιογραφία¹⁰ ως παράδειγμα του λεγόμενου «ψηφιακού συνταγματισμού» (digital constitutionalism)¹¹. Με τον όρο αυτό επιχειρείται η περιγραφή της ανάγκης θέσπισης νέων, ειδικών δικαιωμάτων στο επίπεδο της συνταγματικής τάξης, για την οριοθέτηση των νέων σχέσεων εξουσίας, δηλαδή των σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται στην ψηφιακή εποχή πέρα από την κάθετη σχέση κράτους-ατόμου, ακριβώς επειδή οι ψηφιακοί κολοσσοί, δηλαδή οι μονοπωλιακές παγκοσμίου βεληνεκούς πλατφόρμες όπως Google, Facebook, Twitter, TikTok κ.λπ. καθίστανται αναπόσπαστο μέρος της καθημερινής ζωής σε όλες τις εκφάνσεις της, παρέχοντας έτσι απεριόριστες δυνατότητες και ευκολίες επικοινωνίας και διάχυσης πληροφορίας, ενώ ταυτόχρονα αναπτύσσονται καινοτόμες δυνατότητες διακινδύνευσης της ανθρώπινης ελευθερίας και αυτονομίας.

Αναμφίβολα, από το 2001 μέχρι σήμερα, έχει επιτευχθεί ραγδαία ανάπτυξη στον τομέα της ψηφιακής τεχνολογίας με τρόπο που κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί, ακόμη και στο πολύ πρόσφατο παρελθόν. Η διαπίστωση αυτή είναι προφανής ή μάλλον τετριμμένη αν αναλογιστούμε τις δυνατότητες που δίνει η καθημερινή χρήση των σύγχρονων, εύκολα προσβάσιμων «έξυπνων» κινητών συσκευών. Οι εφαρμογές στις οποίες παρέχεται πρόσβαση μέσω αυτών των συσκευών έχουν μεταμορφώσει τον τρόπο με τον οποίο επικοινωνούμε, συναλλασσόμαστε, μαθαίνουμε, ενημερωνόμαστε, ψυχαγωγούμαστε, επιλέγουμε και γενικότερα καθορίζουν δραστικά την καθημερινότητα και τη συνύπαρξή μας. Ακόμη περισσότερο κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19, αναδείχθηκε με μεγάλη σαφήνεια ο τρόπος κατά τον οποίο η σύγχρονη ζωή σε όλα τα επίπεδα και σε σχέση με όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες διαμεσολαβείται από τη χρήση ψηφιακών εργαλείων και εφαρμογών. Καθ' όλη τη διάρκεια της εφαρμογής των περιορισμών ελεύθερης κυκλοφορίας που σχετίζονται με την προστασία από την ασθένεια COVID-19, οι ψηφιακοί κολοσσοί εξασφάλισαν αναμφίβολα την αδιάλειπτη παροχή αγαθών και υπηρεσιών, υπερβαίνοντας τις περιορισμένες δυνατότητες του παραδοσιακού κράτους και της δημόσιας διοίκησης. Άλλωστε, η αλλαγή κατά τη διάρκεια της πανδημίας όσον αφορά τη σχέση με την ψηφιακή τεχνολογία εκτιμάται ότι μάλλον είναι μη αναστρέψιμη. Οι κινητές συσκευές και οι υπολογιστές έχουν ενσωματωθεί στην καθημερινή ζωή του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού

⁹ Κ. Χρυσόγονος/Σ. Βλαχόπουλος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 2017, σελ. 247.

¹⁰ B. Custers, *New digital rights: Imagining additional fundamental rights for the digital era*, *Computer Law and Security Review* 2022, σελ. 1 επ. (8).

¹¹ Για την έννοια βλ. Or. Pollicino, *Judicial Protection of Fundamental Rights on the Internet – A Road Towards Digital Constitutionalism?*, 2021· Β. Χατζόπουλος/Ι. Ιγγλεζάκης, *Η κοινωνία της πληροφορίας (ΚτΠ) ως συνταγματικά προστατευμένο αγαθό*, *ΕφημΔΔ* 2021, σελ. 125 επ.

σε παγκόσμια κλίμακα· η επιστροφή στο παρελθόν είναι αδιανότη. Δεδομένης αυτής της δραστηρικής αλλαγής είναι αναγκαίο να επανεξεταστεί το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ., αναζητώντας μια σύγχρονη ερμηνεία της διάταξης.

II. Η ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 5Α ΠΑΡ. 2 Σ.

Μέχρι σήμερα, η νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων δεν είχε την ευκαιρία να εμβυθύνει και να αναλύσει εκτενώς το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ., ιδίως ως προς τη σημασία του δικαιώματος συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας¹². Ελλείψει ειδικής νομολογίας, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη θεωρητική ανάλυση του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ.

1. ΝΟΜΙΚΗ ΦΥΣΗ

Κατά την κλασική ερμηνεία, με τις διατάξεις του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ. θεσπίζεται ένα πολυδιάστατο θεμελιώδες δικαίωμα «συμμετοχής στις λειτουργίες του κυβερνοχώρου». Μάλιστα, εξαιτίας του πολυδιάστατου των εγγυήσεων του δικαιώματος, η προσπάθεια ένταξής του στην κλασική τριπλή κατηγοριοποίηση (αμυντικά, συμμετοχικά, κοινωνικά) μοιάζει ατελέσφορη, «καθώς (το άρθρο 5Α Σ.) διαθέτει τις ιδιότητες τόσο ενός κλασικού ατομικού όσο και ενός κοινωνικού δικαιώματος, ενώ αποτελεί ταυτόχρονα εγγύηση συμμετοχής σε μια κοινωνικότητα υπό διαμόρφωση»¹³.

Όπως προκύπτει από τη διατύπωση του α' εδαφίου της διάταξης, το δικαίωμα αυτό έχει κατ' αρχήν αρνητική –αμυντική λειτουργία, υποχρεώνοντας το κράτος να μην παρεμποδίζει τη συμμετοχή στην Κοινωνία της Πληροφορίας και την πρόσβαση στις ηλεκτρονικά διακινούμενες πληροφορίες. Κυρίως πάντως τονίζεται η θετική διάσταση του δικαιώματος, δηλαδή η υποχρέωση του κράτους κατά το β' εδάφιο της παρ. 2 να διευκολύνει με τα κατάλληλα μέσα την πρόσβαση στην Κοινωνία της Πληροφορίας, η οποία περιλαμβάνει την πρόσβαση στην πληροφορία, καθώς και την παραγωγή, ανταλλαγή και διάδοση πληροφοριών. Στόχος της κρατικής υποχρέωσης προστασίας είναι, κατ' αρχήν, η αποτροπή του κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού όσων στερούνται δυνατοτήτων πρόσβασης για οποιονδήποτε λόγο έλλειψης πόρων ή δεξιοτήτων, η διαχείριση του λεγόμενου «ψηφιακού χάσματος». Υπό αυτή την έννοια, το δικαίωμα του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ. συνδέεται συστηματικά με τη ρητή κατοχύρωση της αρχής του κοινωνικού κράτους στο άρθρο 25 παρ. 1 Σ. και αναπτύσσει προστατευτική λειτουργία, θεσπίζοντας την υποχρέωση του κράτους να λάβει τα κατάλληλα μέτρα, όπως φορολογικές ελαφρύνσεις, επιδοτήσεις, εκπαίδευση, δημιουργία

¹² Σε άλλες έννομες τάξεις απαντώνται δικαστικές αποφάσεις με σχετικό περιεχόμενο. Χαρακτηριστική είναι η απόφαση του Ανωτάτου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου της Γερμανίας (Bundesgerichtshof) στην αστική υπόθεση III ZR 98/12 της 24.01.2013: Λαμβάνοντας υπόψη τις ευρείες και απεριόριστες δυνατότητες που παρέχει η χρήση του διαδικτύου και την καθοριστική σημασία του για την καθημερινή ζωή και τις συναλλαγές, κρίθηκε με την απόφαση αυτήν ότι τυχόν αδυναμία πρόσβασης στο διαδίκτυο μπορεί να θεμελιώνει αξίωση αποζημίωσης κατά του παρόχου ψηφιακών υπηρεσιών, διαθέσιμο στο [link](#).

¹³ Βλ. Σ. Κοφίνης, *Η συμμετοχή στην κοινωνία της πληροφορίας ως ένα νέο συνταγματικό δικαίωμα* (άρ. 5Α παρ. 2 Σ), ΔιΜΕΕ 2007, σελ. 515 επ.· Κ. Χρυσόγονος/Σ. Βλαχόπουλος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 247-249· Λ. Μήτρου, «Το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας», σε: Κ. Παπαχρίστου/Τ. Βιδάλης/Λ. Μήτρου/Αν. Τάκης (επιμ.), *Το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας*, 2006, σελ. 45.

δημόσιων σημείων πρόσβασης κ.λπ.¹⁴ ή ακόμη και κατοχυρώνοντας ένα δικαίωμα καθολικής υπηρεσίας¹⁵, με την έννοια που είναι γνωστή κυρίως στη νομοθεσία περί τηλεπικοινωνιών, δηλαδή ως δικαίωμα ελάχιστων εγγυήσεων προσιτής πρόσβασης σε καθιερωμένη τεχνολογία¹⁶.

Υπό το πρίσμα της κοινωνικής διάστασης, το δικαίωμα του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ. μπορεί να μην οδηγεί πάντοτε ή πάντως εύκολα σε άμεσα αγωγίμες αξιώσεις, όπως συμβαίνει συνήθως με τα κοινωνικά δικαιώματα¹⁷, καλύπτεται ωστόσο από την προστατευτική λειτουργία του σχετικού κοινωνικού κεκτημένου, το οποίο συνεπάγεται την υποχρέωση του κράτους να αιτιολογεί τις αποφάσεις για τον περιορισμό του επιπέδου προστασίας που έχει ήδη παρασχεθεί¹⁸. Άλλωστε, σε συνδυασμό με ειδικά δικαιώματα, όπως η ειδική συνταγματική προστασία ατόμων που χρήζουν ιδιαίτερης κρατικής μέριμνας κατά την έννοια ιδίως του άρθρου 21 Σ. (όπως για παράδειγμα άτομα με αναπηρία, άτομα εγκατεστημένα σε απομακρυσμένες περιοχές κ.λπ.) η υποχρέωση προστασίας μπορεί να συγκεκριμενοποιείται και να θεμελιώνει ειδικές υποχρεώσεις φροντίδας με δαπάνες του κράτους, όπως η υποχρέωση παροχής υπηρεσιών τηλεϊατρικής για απομακρυσμένες περιοχές¹⁹. Κατά δεύτερο λόγο, στόχος της υποχρέωσης παρέμβασης του κράτους εν προκειμένω είναι και να αποτρέψει τα εμπόδια πρόσβασης που μπορεί να δημιουργηθούν από τους παρόχους υπηρεσιών της Κοινωνίας της Πληροφορίας, όπως είναι τα εμπόδια που συναρτώνται με τυχόν υπερβολική (καταχρηστική) τιμολόγηση²⁰. Στην περίπτωση αυτή, ο ρόλος του κράτους είναι ρυθμιστικός και συνδυάζεται με την εφαρμογή των κανόνων του ελεύθερου ανταγωνισμού²¹.

Μια τρίτη διάσταση του δικαιώματος εστιάζει περαιτέρω στην πολιτική του σημασία: Η συμμετοχή στην Κοινωνία της Πληροφορίας νοείται ως προϋπόθεση για τη συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία και τη διαμόρφωση πολιτικής βούλησης και, ως εκ τούτου, για τη συμμετοχή στις διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων²². Η διάσταση αυτή αναδεικνύει τη σχέση μεταξύ του άρθρου 5Α Σ. και της δημοκρατικής αρχής. Υπό την ίδια έννοια, το δικαίωμα του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ. συνδέεται επίσης με την αρχή της διαφάνειας που διέπει την κρατική δράση και συνδυάζεται συστηματικά με την πρόσβαση σε έγγραφα και την εγκατάσταση και λειτουργία ψηφιακών εργαλείων που διευκολύνουν τη γνώση των διαδικασιών λήψης δημόσιων αποφάσεων

¹⁴ Κ. Χρυσόγονος/Σ. Βλαχόπουλος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 247-249· Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 5Α», ό.π., σελ. 140.

¹⁵ Για την έννοια βλ. ενδεικτικώς Αικ. Ηλιάδου, *Η διείσδυση του Δημοσίου Δικαίου στη ρύθμιση αγορών δικτύου*, 2010, σελ. 90 επ.

¹⁶ Βλ. άρθρα 84-92 Οδ. 2018/1972/ΕΕ (ΕΕ L321) καθώς και άρθρο 192-200 ν. 4727/2020 (ΦΕΚ Α' 184) για επέκταση της καθολικής υπηρεσίας πέρα από τις υπηρεσίες φωνητικών κλήσεων κατ' ελάχιστον σε σταθερή θέση και σε μία επαρκή υπηρεσία ευρυζωνικότητας σε προσιτή τιμή.

¹⁷ Κ. Χρυσόγονος/Σ. Βλαχόπουλος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 75· J. Iliopoulos-Strangas, *Soziale Grundrechte in Europa nach Lissabon*, 2010, σελ. 903 επ.

¹⁸ Ξ. Κοντιάδης, *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα*, 1997, σελ. 198 επ.

¹⁹ Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 5Α», ό.π., σελ. 141.

²⁰ Κ. Χρυσόγονος/Σ. Βλαχόπουλος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 247 επ.

²¹ Αν. Τάκης, «Πρόσβαση στην ηλεκτρονική επικοινωνία: Η νομικοπολιτική διάσταση της σύγκλισης των τεχνολογιών», σε: Κ. Παπαχρίστου/Τ. Βιδάλης/Λ. Μήτρου/Αν. Τάκης (επιμ.), *Το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας*, ό.π., σελ. 73-78.

²² Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 443 επ.

και των αποτελεσμάτων τους, όπως το σύστημα «Διαύγεια» (ν. 3861/2010, Α' 112 και ήδη ν. 4727/2020, Α' 184).

2. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ

Τόσο στη θεωρία όσο και στη νομολογία δεν υπάρχει κοινά αποδεκτός ορισμός της έννοιας «Κοινωνία της Πληροφορίας»²³. Ωστόσο, ο όρος αυτός δεν είναι άγνωστος στο πεδίο του Δικαίου ΕΕ, δεδομένου ότι απαντάται εδώ και δεκαετίες σε διάφορα κείμενα, όπως είναι για παράδειγμα η *Πράσινη Βίβλος Ζωή και Εργασία στην Κοινωνία των Πληροφοριών* [COM(96) 389 τελικό], μεταγενέστερα η Ανακοίνωση «i2010 – Ευρωπαϊκή Κοινωνία της Πληροφορίας για την ανάπτυξη και την απασχόληση» [COM(2005) 229 τελικό], καθώς και οι Οδηγίες 2001/29/ΕΚ για την εναρμόνιση ορισμένων πτυχών του δικαιώματος του δημιουργού και συγγενικών δικαιωμάτων στην Κοινωνία της Πληροφορίας (ΕΕ L 167/10) και (ΕΕ) 2015/1535 για την καθιέρωση μιας διαδικασίας πληροφόρησης στον τομέα των τεχνικών προδιαγραφών και των κανόνων σχετικά με τις υπηρεσίες της κοινωνίας των πληροφοριών (ΕΕ L 241/1)²⁴. Συναφές περιεχόμενο θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι αποδίδεται στον πιο πρόσφατα χρησιμοποιούμενο όρο «ψηφιακή κοινωνία», ο οποίος συνδυάζεται με τον ψηφιακό μετασχηματισμό, που επηρεάζει όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής, προσφέροντας σημαντικές ευκαιρίες για καλύτερη ποιότητα ζωής, οικονομική ανάπτυξη και βιωσιμότητα, αλλά και γεννώντας προκλήσεις για τις δημοκρατικές κοινωνίες, για τις οικονομίες και για τα άτομα, κάτι το οποίο οδήγησε την ΕΕ στην ανάγκη να διευκρινίσει τον τρόπο με τον οποίο οι αξίες και τα θεμελιώδη δικαιώματα που εφαρμόζονται εκτός διαδικτύου θα πρέπει να εφαρμοστούν στο ψηφιακό περιβάλλον²⁵.

Στην ελληνική βιβλιογραφία έχει υποστηριχθεί ότι ο όρος «Κοινωνία της Πληροφορίας» αναφέρεται σε ένα τεχνολογικό πεδίο που προκύπτει από τον συνδυασμό του διαδικτύου, του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης και των τηλεπικοινωνιών²⁶. Στο ίδιο πλαίσιο, στη *Λευκή Βίβλο 2002 – Η Ελλάδα στην Κοινωνία της Πληροφορίας*, αναφερόταν ότι ο όρος περιγράφει μια μορφή κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης όπου η απόκτηση, αποθήκευση, επεξεργασία, αξιολόγηση, μεταφορά και διάδοση της πληροφορίας οδηγεί στη δημιουργία γνώσης και στην ικανοποίηση των αναγκών των ατόμων και των επιχειρήσεων, παίζοντας κεντρικό ρόλο στην οικονομική δραστηριότητα και την παραγωγή πλούτου και διαμορφώνοντας την ποιότητα ζωής των πολιτών²⁷. Στη βάση αυτή αναγνωρίζεται στη βιβλιογραφία η ανάγκη ο όρος «Κοινωνία της Πληροφορίας» να παραμένει ανοικτός, δυνάμενος να περιλάβει νεότερες τεχνολογικές εξελίξεις²⁸.

²³ Βλ. περισσότερα για την έννοια της «Κοινωνίας της Πληροφορίας» και σε Θ. Παπαχρίστου, «Αναζητώντας τη legem informaticam», σε: Κ. Παπαχρίστου/Τ. Βιδάλης/Λ. Μήτρου/Αν. Τάκης (επιμ.), *Το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας*, ό.π., σελ. 9 επ.· Λ. Μήτρου, «Το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας», ό.π., σελ. 35 επ.

²⁴ Β. Χατζόπουλος/Ι. Ιγγλεζάκης, *Η κοινωνία της πληροφορίας*, ό.π., σελ. 125-132.

²⁵ Βλ. την Ευρωπαϊκή διακήρυξη σχετικά με τα ψηφιακά δικαιώματα και τις ψηφιακές αρχές για την ψηφιακή δεκαετία, διαθέσιμο στο [link](#).

²⁶ Ευ. Βενιζέλος, *Το αναθεωρητικό κεκτημένο*, ό.π., σελ. 159.

²⁷ Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 5Α», ό.π., σελ. 139 επ.

²⁸ Ε. Βενιζέλος, *Το αναθεωρητικό κεκτημένο*, ό.π., σελ. 159· Β. Χατζόπουλος/Ι. Ιγγλεζάκης, *Η κοινωνία της πληροφορίας*, ό.π., σελ. 125-132· Σ. Κοφίνης, *Η συμμετοχή στην κοινωνία της πληροφορίας*, ό.π., σελ. 515-522.

3. ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ

Όπως προβλέπεται στο γράμμα του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ., φορέας του δικαιώματος πρόσβασης στην ΚτΠ είναι «καθένας», άρα όλοι οι Έλληνες και αλλοδαποί ή ανιθαγενείς. Το δικαίωμα του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ. κατοχυρώνεται έτσι ως πανανθρώπινο δικαίωμα, φορείς δε του δικαιώματος είναι πέρα από τα φυσικά πρόσωπα και τα διάφορα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου²⁹.

Πέραν των ανωτέρω, λόγω της απόλυτης διατύπωσης της παρ. 2 του άρθρου 5Α, γίνεται δεκτό ότι η διάταξη αναπτύσσει άμεσες οριζόντιες επιδράσεις ρυθμίζοντας τις σχέσεις μεταξύ των φυσικών προσώπων (direct third action-Drittwirkung). Η διάσταση αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της δυνατότητας να τίθεται σε κίνδυνο η ατομική ελευθερία από μεγάλες εταιρείες που παρέχουν ψηφιακές υπηρεσίες στη σύγχρονη εποχή (βλ. άρθ. 25 παρ. 1 εδ. γ' Σ.).

4. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ

Ένα κομβικό σημείο, το οποίο συγκεντρώνει το ενδιαφέρον της βιβλιογραφίας αφορά τους περιορισμούς του δικαιώματος πρόσβασης στις ηλεκτρονικά διακινούμενες πληροφορίες, οι οποίοι, όπως προαναφέρθηκε, προβλέπονται ειδικώς στο Σύνταγμα με ρητή αναφορά στα άρθρα 9, 9Α και 19 Σ.³⁰. Συχνά τονίζεται η συμπληρωματική σχέση των τελευταίων διατάξεων με το δικαίωμα του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι η σχέση μεταξύ των κανόνων αυτών είναι τόσο στενή και προφανής, ώστε η ρητή αναφορά των περιορισμών στο κείμενο του Συντάγματος θα μπορούσε ενδεχομένως να παραλειφθεί, αφού η οριοθέτηση του δικαιώματος του άρθρου 5Α Σ. προκύπτει εύκολα, βάσει της εφαρμογής της θεμελιώδους αρχής της αναλογικότητας³¹.

III. ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 5Α ΠΑΡ. 2 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Πώς εξελίσσεται η ερμηνεία του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ. στη σύγχρονη εποχή και ποιες συγκεκριμένες συνέπειες μπορούν να συναχθούν από την εν λόγω συνταγματική διάταξη; Προκειμένου να εξεταστεί το ζήτημα αυτό, απαιτείται να λαμβάνεται υπόψη η τεχνολογική εξέλιξη, η οποία έχει συντελεστεί από την εποχή της αναθεώρησης του Συντάγματος το 2001 μέχρι σήμερα.

1. ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΨΗΦΙΑΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

(α) Στη σύγχρονη εποχή, η σημασία του συνταγματικού όρου «Κοινωνία της πληροφορίας» μάλλον έχει αλλάξει σε σύγκριση με όσα υποστηρίχθηκαν κατά τον χρόνο θέσπισης της διάταξης του

²⁹ Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 5Α», ό.π., σελ. 137-138.

³⁰ Οι θιγόμενοι από προσβολές μέσω Διαδικτύου έχουν αξίωση κατά του δράστη κατ' επίκληση των άρθρων 57, 59, 914, 932 ΑΚ ενώ τους αναγνωρίζεται δικαίωμα απαντήσεως και την άσκηση αγωγής με αίτημα την άρση της προσβολής και την παράλειψη της στο μέλλον. Βλ. μεταξύ άλλων Γ. Γιαννόπουλο, *Εισαγωγή στη Νομική Πληροφορική – Μια πρώτη προσέγγιση της σχέσης δικαίου @ των νέων τεχνολογιών*, 2018, σελ. 61 επ.

³¹ Κ. Χρυσόγονος/Σ. Βλαχόπουλος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 247 επ.· Ευ. Βενιζέλος, *Το αναθεωρητικό κεκτημένο*, ό.π., σελ. 158· Π. Παυλόπουλος, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος υπό το πρίσμα της κοινοβουλευτικής εμπειρίας*, 2010, σελ. 84· Λ. Μήτρου, «Το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας», ό.π., σελ. 55 επ.

άρθρου 5Α. Με την ευρεία χρήση ευέλικτων, πολυ-λειτουργικών κινητών συσκευών, η σημασία της ραδιοηλεκτρονικής και των τηλεπικοινωνιών ως στοιχείων της Κοινωνίας της Πληροφορίας έχει περιθωριοποιηθεί σημαντικά. Καθώς η τεχνολογία είναι πλέον προσιτή, επιτρέποντας την εύκολη προμήθεια του απαραίτητου εξοπλισμού, η χρήση του οποίου είναι επίσης εύκολη ακόμη και για τα νήπια, η έμφαση δίνεται πλέον στην ψηφιακή τεχνολογία και, κυρίως, στο Διαδίκτυο καθώς και στο εφαρμοζόμενο λογισμικό. Δεν είναι τυχαίο έτσι ότι τόσο σε επίπεδο Δικαίου ΕΕ όσο και σε εθνικό επίπεδο το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον ψηφιακό μετασχηματισμό της κοινωνίας και της οικονομίας, κάτι το οποίο για την ελληνική έννομη τάξη επιβεβαιώνεται από την Βίβλο Ψηφιακού Μετασχηματισμού 2020-2025 (Β' 2894/2021).

Επιπλέον, το Διαδίκτυο δεν ενδιαφέρει τόσο ως μέσο συλλογής και διακίνησης πληροφοριών, με την έννοια μιας ηλεκτρονικής εφημερίδας ή εγκυκλοπαίδειας, όπως θα μπορούσαμε να φανταστούμε το 2001, αλλά ως βάση μέσω της οποίας εξασφαλίζεται η αμφίδρομη δράση σε διάφορα επίπεδα της ανθρώπινης ζωής. Ενδιαφέρει κυρίως ως η βάση μέσω της οποίας αναπτύσσονται και λειτουργούν μεγάλες πλατφόρμες παροχής ψηφιακών υπηρεσιών, δηλαδή ψηφιακές πλατφόρμες που προσελκύουν τους περισσότερους χρήστες παγκοσμίως και παρέχουν ευκαιρίες για περαιτέρω τεχνολογική ανάπτυξη και πρόοδο. Κοινό χαρακτηριστικό αυτών των πλατφορμών, το οποίο τις διαφοροποιεί από κάθε άλλη γνωστή μέχρι σήμερα επιχειρηματική δραστηριότητα, είναι το απεριόριστο μέγεθός τους, δηλαδή η ικανότητά τους να αναπτύσσονται χωρίς περιορισμούς και να εκμεταλλεύονται τεράστιες οικονομίες κλίμακος, συγκεντρώνοντας όλες τις διαθέσιμες πληροφορίες για κάθε πεδίο δραστηριοποίησης. Με αυτά τα χαρακτηριστικά, οι σύγχρονες ψηφιακές πλατφόρμες αναδύονται ως μονοπώλια σε παγκόσμια κλίμακα (digital monopolies), παρέχοντας, αφενός, σημαντικά οφέλη για κάθε είδους καταναλωτές ψηφιακών υπηρεσιών, δηλαδή όχι μόνο ιδιώτες αλλά και εταιρείες του τεχνολογικού τομέα ή ακόμη και το ίδιο το κράτος, για να παρέχει με τη σειρά του διάφορες επιμέρους υπηρεσίες δημόσιου χαρακτήρα³².

(β) Από την άλλη πλευρά, ο σύγχρονος ψηφιακός κόσμος δημιουργεί επίσης νέους κινδύνους για την ανθρώπινη ελευθερία και αυτονομία. Υπενθυμίζεται εν προκειμένω ότι οι προαναφερθείσες σύγχρονες ψηφιακές πλατφόρμες λειτουργούν ως κάτοχοι μεγάλων δεδομένων (big data owners), δηλαδή ως κάτοχοι μεγάλου όγκου αδόμητων πληροφοριών, οι οποίες αποτελούν προϋπόθεση για την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών και εφαρμογών. Η διαχείριση των μεγάλων δεδομένων, σε συνδυασμό με τις σύγχρονες τεχνολογίες μηχανικής μάθησης (machine learning), παρέχουν πληροφορίες για κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα. Όπως έχει παρατηρηθεί, οι νέες τεχνολογίες επιτρέπουν έτσι στους τεχνολογικούς κολοσσούς να χρησιμοποιούν τα δεδομένα και τις ειδοποιήσεις των μέσων κοινωνικής δικτύωσης για να επηρεάζουν ή ακόμη και να χειραγωγούν τη συμπεριφορά των ατόμων με σκοπό το κέρδος. Διάφορα προβλήματα έχουν επισημανθεί διεθνώς, όπως οι κίνδυνοι όπως τις συνεργασίες μεταξύ κυβερνήσεων ή παγκόσμιων οργανισμών από τη μία πλευρά, και εταιρειών εξόρυξης δεδομένων από την άλλη, όπου για παράδειγμα, δεδομένα τα οποία συλλέγονται αρχικά για ανθρωπιστικές προσπάθειες χρησιμοποιούνται στη συνέχεια για

³² G. Monti, *Taming Digital Monopolies: A Comparative Account of the Evolution of Antitrust and Regulation in the European Union and the United States*, The Antitrust Bulletin 2022, σελ. 40 επ., διαθέσιμο στο [link](#).

τη δίωξη των γονέων παιδιών μεταναστών κ.ά. Επιπλέον, ποιος δεν θυμάται την προσπάθεια επηρεασμού της πολιτικής συμπεριφοράς στις ΗΠΑ μέσω διαδικτυακών εφαρμογών υπέρ ενός συγκεκριμένου προεδρικού υποψηφίου; Νέοι κίνδυνοι για την ιδιωτική ζωή, την ανθρώπινη αυτονομία και τον σεβασμό της αρχής της μη διάκρισης προκύπτουν σε ένα περιβάλλον που μοιάζει δυστοπικό.

(γ) Οι δυνατότητες του ψηφιακού κόσμου είναι πολύ μεγαλύτερες από όσα περιγράφονται ανωτέρω. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της σύγχρονης ψηφιακής τεχνολογίας που δημιουργεί νέα προβλήματα για το Δίκαιο και την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι η περίπτωση των πολιτικών μη επανδρωμένων αεροσκαφών (drones), δηλαδή των αεροσκαφών που δεν φέρουν πιλότο και χειρίζονται από το έδαφος ή μπορούν να πετάξουν αυτόνομα. Καθώς το κόστος της τεχνολογίας των μη επανδρωμένων αεροσκαφών έχει ήδη μειωθεί και η ευρεία χρήση επιτυγχάνεται εύκολα, οι δυνατότητες παροχής νέων υπηρεσιών διευρύνονται (παράδειγμα: διανομή αγαθών). Ταυτόχρονα, ανακύπτουν νέα νομικά προβλήματα, όπως η ανάγκη διασφάλισης της ασφάλειας των αερομεταφορών και της προστασίας των σωματικών δικαιωμάτων (π.χ. σωματική ακεραιότητα) ή της ιδιοκτησίας, η ανάγκη προστασίας της ιδιωτικής ζωής και η ανάγκη γενικής και συνεκτικής ρύθμισης της χρήσης των μη επανδρωμένων αεροσκαφών σε παγκόσμιο επίπεδο. Τα ζητήματα αυτά αναδεικνύουν πρόσθετες ερμηνευτικές προκλήσεις για τις διατάξεις που ρυθμίζουν την πρόσβαση στην Κοινωνία της Πληροφορίας.

(δ) Επιπλέον, ο ψηφιακός κόσμος αναδεικνύει νέες δυνατότητες για εγκληματική συμπεριφορά, όπως με τις κυβερνοεπιθέσεις. Καθώς κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα έχει ή αποκτά ψηφιακή διάσταση, αυτή η παράμετρος κινδύνου είναι εξαιρετικά σημαντική. Αυτό αναγνωρίζεται εύκολα από τις κυβερνοεπιθέσεις που έχουν ήδη πραγματοποιηθεί εναντίον εταιρειών που διαχειρίζονται βασικές υποδομές, όπως οι εταιρείες ύδρευσης ή, πρόσφατα, η περίπτωση της εταιρείας δικτύου φυσικού αερίου στην Ελλάδα. Οι εγκληματικοί σκοποί τέτοιων δραστηριοτήτων μπορεί να είναι διάφοροι: από την απόκτηση οικονομικού οφέλους (λύτρα) έως τη διακινδύνευση της δυνατότητας πρόσβασης σε βασικά αγαθά για την ανθρώπινη ζωή και ομαλή διαβίωση, όπως το καθαρό νερό. Κατά συνέπεια, ο κίνδυνος κυβερνοεπιθέσεων απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή και δημιουργεί υποχρέωση του κράτους για αποτελεσματική προστασία, για παράδειγμα, με την κατάλληλη διαμόρφωση των κανόνων του ποινικού δικαίου στο πλαίσιο της επιδίωξης στόχων πρόληψης και τιμωρίας. Δημιουργεί επίσης υποχρέωση της Πολιτείας για τη δημιουργία κατάλληλου νομικού πλαισίου εν γένει, ώστε ο κίνδυνος κυβερνοεπιθέσεων να μην εμποδίζει την εξάπλωση και τη χρήση των νέων τεχνολογιών.

(ε) Και φυσικά στις σύγχρονες συνθήκες της ψηφιακής εποχής, ο κίνδυνος του ψηφιακού χάσματος δεν έχει χάσει τη σημασία του: Καθώς η τεχνολογία εξελίσσεται, αναπτύσσονται νέες δυνατότητες. Ταυτόχρονα, δεν είναι πάντα προφανές ότι όλοι θα έχουν πρόσβαση στη νέα τεχνολογία. Ως εκ τούτου, η τεχνολογική ένδεια, δηλαδή η έλλειψη δυνατότητας απόκτησης νέων τεχνολογιών για οικονομικούς λόγους ή για λόγους εκπαίδευσης, εξακολουθεί να αποτελεί πρόβλημα. Πολύ περισσότερο, το πρόβλημα αυτό είναι ακόμη πιο σημαντικό κατά την ψηφιακή εποχή από ό,τι ήταν το 2001, διότι αν δεν αντιμετωπιστεί με κατάλληλη κρατική παρέμβαση,

μπορεί να οδηγήσει στην πλήρη διαίρεση της κοινωνίας με τραγικές συνέπειες για την ομαλή κοινωνική συνύπαρξη.

2. ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

Η ανωτέρω ανάλυση δεν είναι εξαντλητική. Ο σύγχρονος ψηφιακός κόσμος είναι εξαιρετικά πολύπλοκος και η μελέτη όλων των παραμέτρων που αφορούν τη συνταγματική τάξη υπερβαίνει τις δυνατότητες μιας ενιαίας παρουσίασης. Ωστόσο, από την ανάλυση αυτή, είναι ήδη δυνατό να συνοψιστούν τα βασικά σημεία της σύγχρονης ερμηνείας του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ.

(α) Κατ' αρχήν, οι αλλαγές που παρατηρούνται αναδεικνύουν την ανάγκη συστηματοποίησης συγκεκριμένων ατομικών δικαιωμάτων που αφορούν τη λειτουργία της σύγχρονης ψηφιακής εποχής. Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται η σύγχρονη θεωρητική ενασχόληση με την έννοια των νέων ψηφιακών δικαιωμάτων, δηλαδή των πρόσθετων θεμελιωδών δικαιωμάτων που κρίνεται αναγκαίο να τυποποιηθούν νομικά για την αποτελεσματική διαχείριση των κινδύνων της ελευθερίας στην ψηφιακή εποχή. Ποια θα μπορούσαν να είναι αυτά τα δικαιώματα; Μια σχετικά πρόσφατη θεωρητική πρόταση για τη διασφάλιση των νέων ψηφιακών δικαιωμάτων³³ απαριθμεί για παράδειγμα το δικαίωμα να μην είναι συνδεδεμένος, το δικαίωμα πρόσβασης στο διαδίκτυο, το δικαίωμα μη γνώσης, το δικαίωμα αλλαγής γνώμης, το δικαίωμα να ξεκινάς από την αρχή με καθαρή (ψηφιακή) βάση, το δικαίωμα στις ημερομηνίες λήξης των δεδομένων, το δικαίωμα γνώσης της αξίας των δεδομένων εκάστου, το δικαίωμα σε ένα καθαρό ψηφιακό περιβάλλον, το δικαίωμα σε ασφαλές ψηφιακό περιβάλλον, το δικαίωμα στην ψηφιακή εκπαίδευση.

Ορισμένα από τα προαναφερθέντα «δικαιώματα» αντικατοπτρίζονται ήδη λίγο-πολύ σε ειδικούς κανόνες διαφόρων έννομων τάξεων, όπως το δικαίωμα στη λήθη (δικαίωμα διαγραφής), το οποίο έχει ενσωματωθεί στον Γενικό Κανονισμό της ΕΕ για την Προστασία Δεδομένων (άρθρο 17 Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών – ΕΕ L 119/1)³⁴. Άλλα δικαιώματα στον παραπάνω κατάλογο αποτελούν λίγο πολύ θεωρητικές προτάσεις, που απαιτούν περαιτέρω επεξεργασία και μελέτη. Ωστόσο, το ποια δικαιώματα θα πρέπει να εμπλουτίσουν τον κλασικό κατάλογο των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν είναι ακόμη απολύτως σαφές. Η ιδέα, ωστόσο, που εύκολα προκύπτει από την παραπάνω καταγραφή, είναι ότι η οριοθέτηση των δυνατοτήτων της ψηφιακής εποχής με κανόνες αυξημένης κανονιστικής αξίας είναι πιο περίπλοκη από ό,τι αποτυπώνεται στο άρθρο 5Α παρ. 2 Σ. Με άλλα λόγια, δεν εξαντλείται στην αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ της πρόσβασης στην πληροφορία και της προστασίας των πτυχών της ιδιωτικής ζωής. Επιπλέον, επηρεάζει πολύπλευρες διαστάσεις της ανθρώπινης ζωής και δραστηριότητας. Αυτό άλλωστε αποτυπώνεται ήδη στο πεδίο της έννομης τάξης της ΕΕ και συγκεκριμένα στην Ευρωπαϊκή διακήρυξη σχετικά με τα ψηφιακά δικαιώματα και τις ψηφιακές

³³ B. Custers, *New digital rights: Imagining additional fundamental rights for the digital era*, Computer Law and Security Review 2021.

³⁴ Φ. Παναγοπούλου, «Το νέο πλαίσιο των ανανεωμένων δικαιωμάτων», σε: Λ. Κοτσαλής/Κ. Μενουδάκος, *Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων (GDPR)*, 2021, σελ. 14 επ.

αρχές για την ψηφιακή δεκαετία, η οποία υιοθετήθηκε με τον στόχο «να προωθήσουμε έναν ευρωπαϊκό τρόπο ψηφιακού μετασχηματισμού που θέτει τους ανθρώπους στο επίκεντρο, με βάση τις ευρωπαϊκές αξίες και τα θεμελιώδη δικαιώματα της ΕΕ, επιβεβαιώνοντας τα οικουμενικά ανθρώπινα δικαιώματα και προς όφελος όλων των ατόμων, των επιχειρήσεων και της κοινωνίας»³⁵.

(β) Λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία του Διαδικτύου για τη σύγχρονη ζωή, η διάταξη του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ. συνδέεται άμεσα με τη διεκδίκηση του δικαιώματος πρόσβασης στο Διαδίκτυο³⁶. Ποιος είναι όμως ο ρόλος που καλείται να επιτελέσει η Πολιτεία για την αποτελεσματική κατοχύρωση του δικαιώματος αυτού; Με βάση την επιδίωξη του δημοσίου συμφέροντος, η σημασία της τεχνολογικής προόδου και ανάπτυξης για την κοινωνία είναι αναγκαίο να λαμβάνεται υπόψη για να καθοριστεί ο ρόλος του κράτους στην ψηφιακή εποχή³⁷.

Η τεχνολογική πρόοδος και ανάπτυξη φέρνουν ευημερία στους καταναλωτές της τεχνολογίας και ωθούν την οικονομική δραστηριότητα. Υπό αυτή την έννοια, η τεχνολογική πρόοδος και ανάπτυξη δημιουργούν θετικές εξωτερικότητες, δηλαδή οφέλη για τρίτους που δεν συμμετέχουν άμεσα στη δημιουργία προόδου και ανάπτυξης, στην προκειμένη περίπτωση για την κοινωνία. Ακριβώς επειδή οι θετικές εξωτερικότητες αναδύονται ως δυνατότητα, το κράτος, επιδιώκοντας τη βέλτιστη εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος, προεξοφλεί τα οφέλη αυτά και παρεμβαίνει με διάφορους τρόπους, ενισχύοντας και προωθώντας δραστηριότητες που οδηγούν στην τεχνολογική ανάπτυξη και πρόοδο. Για τον σκοπό αυτό, δίνει επιδοτήσεις και κίνητρα και ενεργεί ως φορέας δραστηριοποίησης στον τομέα της ψηφιακής τεχνολογίας. Ακόμη και έτσι, οι τεχνολογίες που αναπτύσσονται πλήρως με ιδιωτικά μέσα, δηλαδή χωρίς τα διάφορα κρατικά χρηματοδοτικά εργαλεία, αναπτύσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο τεχνολογικής ανάπτυξης που διαμορφώνεται από το σχετικό νομικό πλαίσιο, καθώς και στη βασική έρευνα, η οποία χρηματοδοτείται εξίσου από το κράτος και αποτελεί προϋπόθεση κάθε τεχνολογικής ανάπτυξης. Υπό αυτό το πρίσμα, καμία τεχνολογία δεν αναπτύσσεται χωρίς το κράτος. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι το ίδιο το Διαδίκτυο δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της αναζήτησης μιας μεθόδου διαχείρισης πληροφοριών που σχετιζόταν με τον στόχο της στρατιωτικής προστασίας των ΗΠΑ κατά την εποχή του Ψυχρού Πολέμου, έναν πρωτίστως κρατικό σκοπό.

Όταν πρόκειται για την πρακτική χρήση της νέας τεχνολογίας που αναπτύχθηκε με βάση ή στο ευρύτερο πλαίσιο της κρατικής παρέμβασης, δεν είναι αυτονόητο ότι όλοι θα έχουν πρόσβαση σε αυτή την τεχνολογία. Αλλά ακριβώς επειδή η νέα τεχνολογία δημιουργήθηκε με αφετηρία την

³⁵ [Link](#).

³⁶ Η αξίωση για πρόσβαση στο Διαδίκτυο κατέστη επιτακτική και απέκτησε ιδιαίτερη πρακτική αξία εν μέσω πανδημίας, καθότι η πρόσβαση στο Διαδίκτυο αποτελούσε το βασικό μέσο τόσο για την άσκηση όσο και την απόλαυση των περισσότερων δικαιωμάτων, αν λάβουμε υπόψη ότι την περίοδο εκείνη είχε καθιερωθεί η τηλεπαίδευση, η τηλεργασία, οι συνεδριάσεις των συλλογικών οργάνων λάμβαναν χώρα μέσω διαδικτύου, οργάνωση διαδικτυακών εκδηλώσεων ενώ ο διοικούμενος είχε πρόσβαση σε όλες τις δημόσιες υπηρεσίες μέσω του <https://www.gov.gr/>.

³⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσπάθειας του κράτους να ανταποκριθεί στην συνταγματική επιταγή για εξασφάλιση της δυνατότητας όλων των πολιτών να έχουν πρόσβαση στο Διαδίκτυο επί ίσοις όροις είναι η πρωτοβουλία για ανοιχτούς χώρους με δωρεάν πρόσβαση στο διαδίκτυο καθώς και οι επιδοτήσεις σε οικογένειες με χαμηλό εισόδημα και οι οποίες δεν είχαν την δυνατότητα να αγοράσουν υπολογιστή ώστε να μπορέσουν να απολαύσουν και να ασκήσουν τα δικαιώματά τους (δικαίωμα στην εκπαίδευση και εργασία) εν μέσω πανδημίας.

παρέμβαση του κράτους, αναδύεται μια διάσταση δημόσιου συμφέροντος, η οποία καθιερώνει την απαίτηση αξιοποίησης των θετικών εξωτερικοτήτων που προκύπτουν. Το ερώτημα είναι αν η απαίτηση αυτή αντιστοιχεί στο δικαίωμα των καταναλωτών τεχνολογίας να έχουν πρόσβαση στη νέα τεχνολογία.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, η ελεύθερη αγορά παρέχει οικειοθελώς πρόσβαση στη νέα τεχνολογία. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι, μέσω της ευρείας χρήσης της τεχνολογίας, αναμένεται πολλαπλασιαστικό όφελος για την εταιρεία που την ανέπτυξε. Ένα παράδειγμα είναι η τεχνολογία *Android*, η οποία είναι ελεύθερα διαθέσιμη, επιτρέποντας σε οποιονδήποτε ενδιαφέρεται να αναπτύξει τις δικές του εφαρμογές. Παρέχει σημαντικά οφέλη, διότι διευρύνει τον κύκλο των χρηστών, επιτρέπει την επέκταση των δραστηριοτήτων και κατά συνέπεια αυξάνει το οικονομικό όφελος. Ωστόσο, υπάρχει και η πιθανότητα η ελεύθερη αγορά να μην επιτρέπει την ελεύθερη πρόσβαση στη νέα τεχνολογία για λόγους ιδιοτέλειας. Σε μια τέτοια περίπτωση, εφαρμόζονται νέα εργαλεία προστασίας της τεχνολογίας, όπως τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας και οι κανόνες για την προστασία της πνευματικής και βιομηχανικής ιδιοκτησίας (άδειες χρήσης)³⁸.

Όταν επιλέγεται ο περιορισμός της πρόσβασης, το κράτος έχει έναν πολύ δύσκολο ρόλο: Πρέπει να καθορίσει ποιες τεχνολογίες παρέχουν θετικές εξωτερικές επιδράσεις για την κοινωνία, δικαιολογώντας έτσι την ανάγκη να χορηγηθεί ανοικτή πρόσβαση. Με άλλα λόγια, πρέπει να καθορίσει ποιες τεχνολογίες εμφανίζουν χαρακτηριστικά δημόσιας υπηρεσίας. Η διαπίστωση αυτή προϋποθέτει ειδικές γνώσεις και εμπειρογνωμοσύνη και σχετίζεται με τη διεκδίκηση της διασφάλισης της πρόσβασης των χρηστών της τεχνολογίας. Δεν είναι τυχαίο ότι ήδη από τη δεκαετία του 1990 εμφανίστηκε το κίνημα του λογισμικού ανοικτού κώδικα, δηλαδή το κίνημα που υποστηρίζει τη χρήση αδειών ανοικτού κώδικα για κάποιο ή όλο το λογισμικό, ως μέρος της ευρύτερης έννοιας της ανοικτής συνεργασίας, το οποίο μοιράζεται το όραμα ότι όλο το λογισμικό αποτελεί μέρος της ελευθερίας του λόγου και ότι το ιδιόκτητο λογισμικό είναι ανήθικο και άδικο. Αυτό το κίνημα διεκδικεί την ελευθερία του λογισμικού, που συχνά αναφέρεται ως «ελευθερία μηδέν»: το λογισμικό ανοικτού κώδικα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για οποιονδήποτε σκοπό χωρίς περιορισμούς, ακόμη και για ρητά «κακούς» σκοπούς.

Από την άλλη πλευρά, η διεκδίκηση της ανοικτής πρόσβασης αναδεικνύει επίσης προβλήματα σχετικά με την εγγύηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Όπως παρατηρείται, «ο ανοικτός κώδικας έχει γίνει πανταχού παρών και τώρα αξιοποιείται από κακούς παράγοντες για μαζική παρακολούθηση, ρατσιστική αστυνόμευση και άλλες παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε όλο τον κόσμο». Έτσι, η σύγχρονη συζήτηση επικεντρώνεται στο κίνημα του ηθικού πηγαίου κώδικα. Σύμφωνα με αυτό το κίνημα, η δράση του οποίου υποστηρίζεται από τον μη κερδοσκοπικό Οργανισμό, Organization for Ethical Source (OES): «Το Λογισμικό δεν πρέπει να χρησιμοποιείται από οποιοδήποτε πρόσωπο ή οντότητα για συστήματα, δραστηριότητες ή άλλες χρήσεις που παραβιάζουν οποιοσδήποτε νόμους περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων. “Νόμοι περί Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων” σημαίνει οποιοσδήποτε εφαρμοστέους νόμους, κανονισμούς ή κανόνες (συλλογικά, “Νόμοι”) που

³⁸ Βλ. περισσότερα σε Δ. Καλλινίκου/Θ. Καρούνος/Μ. Παπαδόπουλος, *Οι ελληνοποιημένες Άδειες Creative Commons*, 2008, διαθέσιμο στο [link](#). Δ. Καλλινίκου, *Πνευματική ιδιοκτησία & Συγγενικά δικαιώματα*, 2021.

προστατεύουν τα ανθρώπινα, αστικά, εργασιακά, ιδιωτικά, πολιτικά, περιβαλλοντικά, ασφαλιστικά, οικονομικά, δικονομικά ή παρόμοια δικαιώματα –υπό την προϋπόθεση, ωστόσο, ότι οι εν λόγω Νόμοι είναι συνεπείς και δεν έρχονται σε σύγκρουση με τις Αρχές των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και σύμφωνα με την αρχή της μεγιστοποίησης της προστασίας των δικαιωμάτων στο πλαίσιο της πολυεπίπεδης οργάνωσης της έννομης τάξης»³⁹.

Στο παραπάνω πλαίσιο, το δικαίωμα του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ., που προστατεύει την πρόσβαση στην Κοινωνία της Πληροφορίας, μπορεί σήμερα να ερμηνευθεί ως δικαίωμα πρόσβασης σε εφαρμογές λογισμικού, το οποίο εμφανίζει χαρακτηριστικά δημόσιας υπηρεσίας πολύ πέραν της κλασικής πλέον έννοιας της καθολικής υπηρεσίας. Η πρόσβαση αυτή, βέβαια, θα πρέπει να γίνεται με τρόπο που να διασφαλίζει ταυτόχρονα τον σεβασμό της συνταγματικής τάξης ως προς τα θεμελιώδη δικαιώματα. Δεδομένων των ανωτέρω, το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την υποχρέωση του κράτους να επιλέγει και να εφαρμόζει τα κατάλληλα εργαλεία για τη ρύθμιση της πρόσβασης στη νέα τεχνολογία, ώστε να διασφαλίζεται στην πράξη η απόλαυση των θετικών εξωτερικών συνεπειών υπέρ του κοινωνικού συνόλου. Η θεωρία και η νομοθεσία για τη ρύθμιση βασικών υποδομών και δραστηριοτήτων με χαρακτηριστικά φυσικού μονοπωλίου, όπως αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της απελευθέρωσης των δικτυωμένων αγορών τις τελευταίες δεκαετίες (τηλεπικοινωνίες, ενέργεια, μεταφορές), μπορεί να παράσχει σημαντικά εργαλεία για τον σκοπό αυτό. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει τη σημασία της κρατικής ρυθμιστικής παρέμβασης και πολιτικής, η οποία για την ελληνική έννομη τάξη στον τομέα της ψηφιακής τεχνολογίας μπορεί να έχει ρητή θεμελίωση στο άρθρο 5Α Σ. Υπό αυτή την έννοια, ο συνταγματικός νομοθέτης του 2001 ορθά διέδωσε τη σημασία της Κοινωνίας της Πληροφορίας και την ανάγκη τυποποίησης των σχετικών διατάξεων στο σώμα του καταλόγου των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

(γ) Φυσικά, το δικαίωμα πρόσβασης στην Κοινωνία της Πληροφορίας δεν περιορίζεται στη ρύθμιση θεμάτων διαδικτύου και λογισμικού και στην προστασία από απειλές κατά της ελευθερίας που συνεπάγεται η ανοικτή χρήση. Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, οι κίνδυνοι που ανακύπτουν σε σχέση με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην εποχή της ψηφιακής εποχής είναι πολλοί και πολύπλευροι. Στο σώμα της διάταξης του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ., έχει συμπεριληφθεί ρητή αναφορά στους περιορισμούς που επιβάλλονται για τη διασφάλιση της ιδιωτικής ζωής και την προστασία των προσωπικών δεδομένων.

Ωστόσο, οι σύγχρονες τεχνολογίες δημιουργούν κινδύνους που υπερβαίνουν κατά πολύ αυτό το φάσμα και αγγίζουν όλες τις διαστάσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας, της κοινωνικής συνύπαρξης και, κατ' επέκταση, όλες τις πτυχές του καταλόγου των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Πέρα από τις γενικές διατυπώσεις του 2001, αυτό που απαιτείται σήμερα είναι η συστηματικοποίηση των κινδύνων, μερικοί μόνο από τους οποίους περιγράφονται στην παρούσα παρουσίαση. Από την άποψη αυτή, το δικαίωμα του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ. αποτελεί μόνο την αφετηρία και τη βάση του προβληματισμού για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων της ψηφιακής εποχής.

(δ) Ο κίνδυνος κυβερνοεπιθέσεων απαιτεί ιδιαίτερη μέριμνα και γεννά υποχρέωση της Πολιτείας να παρέχει αποτελεσματική προστασία, για παράδειγμα, με την κατάλληλη διαμόρφωση

³⁹ [Link](#).

των κανόνων της κοινής νομοθεσίας στο πλαίσιο της επιδίωξης στόχων γενικής και ειδικής πρόληψης, τιμωρίας και αποκατάστασης της ζημίας. Ωστόσο, ο αρνητικός αντίκτυπος του κινδύνου κυβερνοεπιθέσεων δεν περιορίζεται σε αυτή τη διάσταση –ο φόβος των κυβερνοεπιθέσεων έχει περιοριστική επίδραση όσον αφορά τον χώρο ελευθερίας που ανοίγει η ψηφιακή εποχή και την αξίωση πρόσβασης. Όπως παρατηρείται γενικά σε σχέση με το λεγόμενο «δικαίωμα στην ασφάλεια»⁴⁰, το «δικαίωμα στην ψηφιακή ασφάλεια» απαιτεί δράση εκ μέρους του κράτους προς το συμφέρον της πρόληψης και της προστασίας, περιορίζοντας έτσι άμεσα τον χώρο ελευθερίας.

(ε) Η κοινωνική διάσταση του άρθρου 5Α παρ. 2 του Συντάγματος τείνει στην αναμφίβολη κατοχύρωση δικαιωμάτων για τη διεκδίκηση της υποστήριξης των λιγότερο προνομιούχων κοινωνικών ομάδων. Το σύγχρονο κράτος είναι περισσότερο από ποτέ υποχρεωμένο να θεσπίσει μέτρα που να εξασφαλίζουν τη δυνατότητα απόκτησης νέων τεχνολογιών μέσω κατάλληλων προγραμμάτων στήριξης, όπως είναι οι επιδοτήσεις. Κατά συνέπεια, η παραδοχή ότι το άρθρο 5Α Σ. δεν υποχρεώνει το κράτος να παρέχει υλική υποστήριξη για την πρόσβαση στην τεχνολογία φαίνεται να είναι σήμερα μάλλον ξεπερασμένη.

IV. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας τα σημεία που αναπτύχθηκαν παραπάνω, σημειώνονται τα εξής:

1) Οι επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν στη νομική θεωρία μετά τη θέσπιση του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ. έχουν ξεπεραστεί από τη σύγχρονη ανάπτυξη της ψηφιακής τεχνολογίας. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η διορατικότητα του νομοθέτη να ρυθμίσει ζητήματα της ψηφιακής εποχής. Εξάλλου, οι όροι που χρησιμοποιούνται στη διάταξη, οι οποίοι το 2001 φάνταζαν «αντισυμβατικοί», ακριβώς λόγω της ευρύτητάς τους, προσφέρουν τη δυνατότητα διεύρυνσης του προστατευτικού πεδίου της διάταξης, ώστε να συμπεριλάβει τις νέες τεχνολογικές εξελίξεις στον τομέα της ψηφιακής τεχνολογίας.

2) Η σύγχρονη ψηφιακή πραγματικότητα επιβεβαιώνει τη διαπίστωση ότι το δικαίωμα πρόσβασης στην Κοινωνία της Πληροφορίας είναι πολυδιάστατο, τόσο ως προς το προστατευτικό του περιεχόμενο όσο και ως προς όλους όσους «ενδυναμώνονται» μέσω της ψηφιακής τεχνολογίας. Ταυτόχρονα, λαμβάνοντας υπόψη την εξέλιξη του σύγχρονου ψηφιακού κόσμου, θα πρέπει να δεχθούμε ότι πρόκειται για ένα «ανοικτό» δικαίωμα που μπορεί ερμηνευτικά να αποτελέσει τη βάση για τη θέσπιση ειδικών ατομικών κανόνων για τη διασφάλιση της ελευθερίας στην ψηφιακή εποχή και την προστασία από τους αναδυόμενους κινδύνους, αλλά και για τη θεμελίωση αξιώσεων έναντι του κράτους για την πρακτική διασφάλιση της πρόσβασης στον ψηφιακό κόσμο.

3) Το κράτος της ψηφιακής εποχής έχει να διαδραματίσει έναν σύνθετο ρόλο. Είναι φορέας της τεχνολογικής προόδου, ρυθμιστής της παροχής υπηρεσιών που εμφανίζουν χαρακτηριστικά δημόσιας υπηρεσίας και προστάτης της ανθρωπίνης ελευθερίας και αυτονομίας. Οι θεμελιώδεις αρχές οργάνωσης των σχέσεων εξουσίας που διαμορφώνονται, όπως αυτές έχουν αποτυπωθεί στους κλασικούς κανόνες για τα θεμελιώδη δικαιώματα, πιθανόν να χρειάζονται συμπλήρωση. Τα

⁴⁰ Ενδεικτικώς βλ. Χ. Ανθόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης*, 2005.

νέα ψηφιακά δικαιώματα διεκδικούν τη συστηματοποίησή τους και τη ρητή καταγραφή τους, και μάλιστα όχι μόνο σε επίπεδο εθνικής έννομης τάξης αλλά και στο πλαίσιο της διεθνούς συνεργασίας. Οι δυνατότητες του κράτους να ρυθμίζει, να ελέγχει και να περιορίζει τη δράση επιχειρηματικών οντοτήτων όπως οι ψηφιακοί κολοσσοί είναι περιορισμένες. Η ανάπτυξη της διεθνούς συνεργασίας είναι αναγκαία για τον σκοπό αυτό. Ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο αυτό έχουν οι πρωτοβουλίες, για παράδειγμα, του Συμβουλίου της Ευρώπης όσον αφορά θέματα διακυβέρνησης του διαδικτύου, καθώς και οι πρωτοβουλίες της ΕΕ, μεταξύ άλλων, για την υιοθέτηση ενός ενιαίου πλαισίου για την παροχή διαδικτυακών υπηρεσιών.

Τι σημαίνει τελικά το δικαίωμα πρόσβασης στη σημερινή Κοινωνία της Πληροφορίας; Με βάση την προηγούμενη ανάλυση, μπορούμε να πούμε ότι σημαίνει τουλάχιστον τα εξής:

- Δικαίωμα πρόσβασης σε ψηφιακές υπηρεσίες και λογισμικό με χαρακτηριστικά δημόσιας υπηρεσίας.

- Ειδικά ατομικά (ψηφιακά) δικαιώματα για τη διεκδίκηση προστασίας σε σχέση με όλες τις εκδηλώσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας που συνδέονται με τη χρήση των νέων ψηφιακών τεχνολογιών.

- Δικαίωμα εξασφάλισης πρόσβασης σε τεχνολογία που αντιμετωπίζει τους κινδύνους της ψηφιακής φτώχειας.

Υπό την ανωτέρω προσέγγιση, το άρθρο 5Α παρ. 2 του ελληνικού Συντάγματος μπορεί να θεωρηθεί αφετηρία και βάση του προβληματισμού για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ψηφιακή εποχή. □